

REJEKCIONISTICKÉ A ANTINATALISTICKÉ NÁLADY V DÍLE OTOKARA BŘEZINY A ANNY PAMMROVÉ

REJECTIONIST AND ANTINATALIST FRAMES OF MIND IN WORK OF OTOKAR BŘEZINA AND ANNA PAMMROVÁ

Jan Koumar*

Abstrakt: Tento text se zabývá rejekcionistickými a antinatalistickými náladami v myšlení Otokara Březiny a Anny Pammrové. U Březiny lze rejekcionistické nálady situovat do konce 80. a první poloviny 90. let, pojí se s nechutí k lásce i sexualitě a s pesimistickým náhledem na existenci. Později jsou však překonány, aniž by zašly až k antinatalismu. Pammrová naopak ve svých textech vyjadřuje nálady nejen rejekcionistické, ale i antinatalistické. Ty jsou však vzhledem k charakteru jejích textů nesoustavné a pramení z pozice ženy, která je nucena plodit potomstvo a rozmnožuje tak tělesnost, nikoliv duchovnost: jde tedy o antinatalismus feministický.

Klíčová slova: antinatalismus; rejekcionismus; Anna Pammrová; Otokar Březina; česká filosofie

Abstract: The article deals with the rejectionist and anti-natalist frames of mind in philosophy of Otokar Březina and Anna Pammrová. Březina's rejectionist features can be situated in the late 80's and the early 90's, they are related to his distaste for love, sexuality and with his pessimistic view on of existence. However, later they are overcome without developing into anti-natalism. The texts of Pammrová on the contrary, express not only rejectionist but also anti-natalist features. Her antinatalism is feministic; in her texts, it is not systematic and results from fact that women are made to procreate and thus, made to multiply bodies instead of spirit.

Keywords: Anti-natalism; Rejectionism; Anna Pammrová; Otokar Březina; Czech Philosophy

---

* Mgr. Jan Koumar, Fakulta humanitních studií, Univerzita Karlova; e-mail: jan.koumar@gmail.com.

1. ÚVOD: BŘEZINA, PAMMROVÁ A PESIMISMUS V ČESKÉ FILOSOFII

O Otokaru Březinovi (vlastním jménem Václavu Jebavém)¹ se popsalo již mnoho papíru. Snad díky nevelkému rozsahu za života vydaného díla, snad pro velký počet významných postav českého myšlení a kultury, které jej navštěvovaly, snad pro symboličnost své poezie je Březina mužem tisíce tváří. Podle M. C. Putny je po Máchovi zřejmě nejkomentovanějším českým básníkem, přičemž množství interpretací jeho díla² účinně zatarasuje přístup k samotným Březinovým textům.³ Březina přitom nebyl pouhý básník. Jeho poezie, ale i dochovaná korespondence a rozhovory jej ukazují jako originálního myslitele, který v počátcích své tvorby vykazuje četné rysy nespokojenosti se životem a negace budoucnosti. Ty byly sice později překonány, nicméně jeho filosofie na nich zřetelně stojí. Letité (i když ne nepřetržitě) korespondenční přátelství Březinu pojilo s Annou Pammrovou, myslitelkou, kterou krom Schopenhauera a Nietzscheho ovlivnila Rousseauova filosofie volající po návratu k přírodě, dále Lessing (jehož překládala), okultismus a teosofie. Pammrová se ve svém myšlenkovém díle sice věnovala především kritice moderní společnosti, otázce ženské emancipace a otázce nastolení nového vztahu k přírodě, její dílo i myšlenkový odkaz jsou však stejně jako u Březiny poměrně rozsáhlé a již na první pohled zaujmou perzistujícím motivem nespokojenosti se životem (či jeho aktuálním stavem), v některých momentech dokonce jeho odmítnutím. Zmíněné množství interpretací obklopujících Březinu si proto nijak nezadá s interpretačními možnostmi roztržitého díla Pammrové. Březinu lze vidět (mimo jiné) jako filosofa navazujícího na indické tradice, jako mystika, jako zaníceného katolíka, jako samotáře s nechutí ke společnosti, jako svou orientaci sublimujícího homosexuála či konečně jako buddhistu.⁴ Pammrovou lze zase v jejích textech zahlédnout jako feministku, jako environmentální myslitelku, jako kritičku moderny a konzumu i jako ducha oscilujícího mezi láskou a nenávistí k životu.

Vzhledem k bohatosti díla obou myslitelů nepovažují za možné vyložit jejich myšlení v duchu jednoho filosofického směru a všechny ostatní tóny jejich úvah takovému výkladu přizpůsobit. Tento text si proto všímá především těch nálad v myšlení Březiny a Pammrové, které by bylo možné popsat jako život zavrhuující – tedy rejekcionistické, či dokonce antinatalistické. To jsou sice myšlenkové směry v současnosti stále diskutovanější,⁵ v české filosofii⁶ však nepřilíš hledané. Nejsou v ní ale nepřítomné: rejekcionistickými tendencemi

¹ Pseudonym mu víceméně přidelil František Roháček, redaktor časopisu *Niva*. Březina (tehdy ještě Jebavý) sice do redakce zaslal lístek se svým tehdy používaným pseudonymem J. V. Danšovský, ten však shodou náhod nedošel (srov. Zika, 1970, s. 57).

² Miloš Dvořák píše, že mnohovýznamovost jeho díla umožňuje Březinu vidět tu jako klímovského suveréna vůle, tam jako „*médium zbažené vlastní vůle, kterým lomcuje neznámá síla podle své libosti*“ (Dvořák, 2007, s. 87).

³ Putna, 1998.

⁴ Srov. Bor, 2000; Lesný, 1945; Zika, 1970; Putna, 1998; Deml, 1994; Putna, 2013.

⁵ Stojí za to připomenout dvě konference o antinatalismu konané v ČR. První na Ostravské univerzitě 18. 9. 2017 a druhou, *Antinatalism Under Fire*, konanou díky finanční podpoře Akademie věd ČR 30. 5. 2018.

⁶ Česká filosofie je naneštěstí pojem, jímž lze označit hned několik věcí. Lze ji vymezit teritoriálně, časově či věcně, každé takové vymezení však troskotá na řadě problémů. Milan Machovec zřejmě proto míní, že lidské myšlení nelze vymezovat nacionálně (Machovec, 1958), Erazim Kohák naopak nachází českou

v Útěše z ontologie Egona Bondyho se například ve své obhajobě Benatarova asymetrického argumentu zabývala Kateřina Lochmanová⁷ a skepse vůči povaze života a jeho naplněnosti utrpením je natolik běžná, že nechybí v žádné filosofii. Již Bohuslav Hasištejnský z Lobkovic tak v pesimistickém spisku *De misera humana* (1495) líčí bídu lidského pokolení a jeho jednotlivých stavů: podle něj na světě není žádné blaženosti, kromě ctnosti, a i ta pouze ukazuje na skutečnou blaženost – nesmrtelnost, která je však mimo tento svět.⁸

Život zavrhuující nálady či obecný pesimismus proto ani v české filosofii rozhodně nejsou výhradně záležitostmi Březiny a Pammrové. Schopenhauerův pesimismus zasáhl například kritika pozitivismu a masarykovského realismu Františka Mareše (1857–1924), který však jeho pojem vůle pouze převzal a přizpůsobil si jej k podpoře vlastní vitalistické teorie.⁹ František Čupr (1821–1882) zase věřil v možnost vybudovat na základech indické filosofie národní českou filosofii,¹⁰ a ačkoliv se nestavěl odmítavě k samotnému životu, zamítal náboženství, v jehož kořenech viděl strach, lidský smutek a jen částečně vědomé pozůstatky myšlenek a nálad z minulých životů.¹¹ Filosofický pesimismus však ovlivnil Tyrše, i když spíše v jeho osobním životě¹² než ve filosofickém postoji, v němž tíhl více k darwinismu.¹³

O pesimismus však v tomto textu nejde – ostatně ten je u Březiny v počátcích jeho tvorby obecně známý, stejně dobře známé jsou pesimistické vize světa zkaženého poníženým ženstvím u Pammrové – jde o to, ukázat tóny v myšlení těchto vzájemně se ovlivňujících filosofů, které by bylo možné zvat rejekcionistickými či dokonce antinatalistickými.

2. REJEKCIONISMUS A ANTINATALISMUS

K tomu je ovšem nejprve třeba vyjasnit oba již několikrát zmíněné pojmy. Rejekcionismus a antinatalismus jsou si podobné, v důsledcích však odlišné myšlenkové směry. Oba vycházejí z obdobných pozic, liší se však v tom, kam až důsledky svého vidění světa dovádějí. Jejich stopy lze vysledovat od Sofoklových her přes Plinia či Shakespeara až k Schopenhauerově filosofii, na niž navazuje von Hartmann a Zapffe, v literatuře je lze objevit u Becketta a Sartra.

filosofii v hledání smyslu národní totožnosti (Kohák, 2009). Problém definicí se stane ještě komplikovanější, když si uvědomíme, že filosofii se v českém prostředí věnovala řada sociologů (např. Chalupný, Bláha), přírodovědců (Úlehla, Mareš), že se filosofickým myšlením ve své tvorbě zabývali spisovatelé (Havel, bratři Čapkové), teologové (Pecka, Habáň) a další.

⁷Lochmanová, 2017, s. 23, 38, 42, 53, 77. Jde především o Bondyho názor, že kdyby někdo prokázal, že existence je nesmyslná, měl by právo pracovat na jejím zničení (Bondy, 2007, s. 59); dále jeho tvrzení, že pokud strasti převáží nad slastmi, je sebevražda přirozeným a důsledným řešením (tamtéž, s. 50); či jeho úvahy o utrpení a chybějící empirii štěstí v lidském životě (tamtéž, s. 287).

⁸Král, 1937, s. 6.

⁹Světovou vůli totiž Mareš rozuměl spíše křesťanského Boha, který vyzývá k utváření boží říše v lidstvu. Marešova filosofie proto není pesimistická, v člověku je sice bestie, tu je ale nutno překonat hodnotami, jež vycházejí z nevědomého duševního světa (Mareš, 1922).

¹⁰Fujda, 2010, s. 181–182.

¹¹Čuprův náboženský pesimismus mohl sice pramenit především z osamění na konci života a ztráty manželky (*Učení staroindické* začal psát po její smrti v roce 1872, viz Král, 1937, s. 139), jeho kniha však hluboce ovlivnila právě Otokara Březinu.

¹²Reitmayer, 1989, s. 21–26.

¹³Tyrš, 1992, s. 9nn.

Ken Coates přístupy těchto myslitelů označuje za život odmítající (*rejectionist*) a staví je do přímého protikladu k postoji životu přitakávajícímu (*acceptationist*).¹⁴ Rejekcionismus označuje tedy přístup, který se k životu staví zamítavě, zamítnutí ovšem nutně neznamená opozici k plození nových potomků, může též vést ke snaze po zakotvení „já“ v nepomíjející realitě zbavené temporality. Antinatalismus oproti tomu zpochybňuje samozřejmost lidského rozmnožování: přivádění potomků na svět je podle něj špatné. Existuje významný rozdíl mezi antinatalismem a prostým plánováním rodiny, antikoncepcí či kontrolou porodnosti, za nimiž může být snaha řešit naléhavé sociální problémy, jako je přelidnění, soustavné a postupující znečištění životního prostředí, klimatické změny a další. Zatímco ze zastánců nutnosti vzestupu populace se stává nevýznamná okrajová skupinka,¹⁵ zastánci nutnosti poklesu populace budou pravděpodobně v souvislosti s neadekvátně řešenými sociálními problémy přibývat.

Za otce antinatalismu bývá považován Arthur Schopenhauer,¹⁶ v současnosti je však v souvislosti s touto filosofií nejčastěji citován profesor a vedoucí katedry filosofie na University of Cape Town v Jihoafrické republice David Benatar.¹⁷ Antinatalismus vychází z důvodů ekonomických, ekologických,¹⁸ feministických¹⁹ či konečně filosofických, pro něž je plození potomků špatné především proto, že příchod na svět je vždy újmou. K podpoře tohoto tvrzení staví Benatar asymetrický argument, v němž je zjednodušeně řečeno, že zatímco pro existujícího je přítomnost bolesti špatná a přítomnost radosti dobrá, pro neexistujícího je nepřítomnost bolesti dobrá a nepřítomnost dobra pouze nešpatná. Vzniklá asymetrie ukazuje, že na straně existujícího je více zla, než by bylo na straně neexistujícího (pro něj by bylo nejhorší variantou nedobro). Benatar tudíž neporovnává kvalitu různých životů, ale stav bytí v tomto světě se stavem nebytí, který by vzhledem k asymetrickému argumentu měl být preferovaný.²⁰ Dále však přidává argument týkající se kvality života,²¹ v němž tvrdí, že tato kvalita je u všech lidí spíše špatná. V tom se neopírá pouze o zmíněný poměr dobra a zla v průběhu lidského života, ale zahrnuje do něj i jejich pořadí a intenzitu, délku života a konečně existenci jistého prahu špatnosti, za nímž již je život pro daného člověka bezcenný.

Spolu s obecnou špatností světa je však pro rejekcionismus i antinatalismus typické odmítnutí smyslu života.²² Odmítneme-li totiž víru²³ a předpoklad, že utrpení a zlo slouží

¹⁴ Coates, 2016.

¹⁵ Cliquet, 2010, s. 360.

¹⁶ Schopenhauer tento svět považoval za nejhorší z možných a život za nežádoucí stav, protože je správné za účel života „považovat práci, odříkání, nouzi a utrpení, korunované smrtí“ (Schopenhauer, 1998, s. 431).

¹⁷ Benatarova kniha *Better Never to Have Been*, do češtiny přeložená jako *Nebyť či být*, je v souvislosti s antinatalismem dílem zdaleka nejvýraznějším.

¹⁸ Ehrlich, a Ehrlich, 1990.

¹⁹ Gimenez, 1980, s. 215–240.

²⁰ Benatar, 2012, kap. 2.

²¹ Tamtéž, kap. 3.

²² Pesimismus obecně, pokud vysvětluje podstatu existence světa jako nesmyslnou a špatnou, je chápán jako absurdní (Rahner – Vorgrimler, 2009, s. 286), jelikož není schopen vysvětlit vyvstání otázky po smyslu z čehosi nesmyslného. S obdobnou absurditou se však při snaze vysvětlit podstatu existence světa jako dobrou setkává díky existenci utrpení i optimismus. Dobrý svět, v němž i dobří lidé trpí zlem, je absurdní a jeho vysvětlení jsou bezradná (viz např. Rahnerovo heslo „Utrpení“, tamtéž, s. 440, které absurditu utrpení namísto vysvětlení uzavírá tím, že křesťanům „zůstává právo stěžovat si před Bohem“).

²³ Existuje ovšem i názor, že také křesťané (vzdor obecné představě) mají více důvodů nemít děti, než je mít (viz Smith, 2013).

vyššímu cíli (jenž je nám nepřístupný a můžeme v něj pouze doufat), pak nutně dojdeme k přesvědčení, že život neslouží žádnému vyššímu účelu a je jen výsledkem slepé evoluce. Ta ovšem o jeho smyslu neříká nic: „*Máme sice vysvětlení toho, jak se náš druh objevil, nemáme však žádný důvod naší existence.*“²⁴

Rejkecionismus i antinatalismus pochopitelně čelí výhradám. Odmítání života a pesimismus obecně se často chápou jako dětinská sebelítost plynoucí – jak řekl Pascal – z nedostatku vášně, starostí, rozptýlení či činnosti obecně.²⁵ Proti němu svědčí navíc především praxe: množství sebevražd, které ve společnosti pozorujeme, neodpovídá vidění života jako v každém případě špatného, řada lidí je navíc zjevně přesvědčena o povinnosti rozmnožovat se.²⁶ Na to Benatar namítá, že narození nesmírného množství lidí není ani tak „*výsledkem nějaké rodičovské dohody rozmnožit se, jako spíše pouhým následkem jejich pohlavního života*“,²⁷ je však nutné přiznat, že vůči kompletnímu pochopení ošklivosti světa směřující nejprve k odmítání existence a následně i k antinatalismu existují mocné přírodní síly vysvětlující, proč jej tolik lidí dokáže úspěšně vymazat z mysli.²⁸ První z nich je prosté popření či účinné obrácení pozornosti jiným směrem. To má ovšem vážné důsledky. Podle Coatese máme nejen kapacitu, ale i povinnost lidskou existenci hodnotit, neboť chceme-li činit rozhodnutí skutečně autentická, musíme si být vlastní situace vědomi.²⁹ Představa, že život vždy stojí za to žít, dále vychází z pollyannismu: psychologické tendence k přehnaně pozitivnímu pohledu na svět a k neobjektivnímu hodnocení vlastního života jako spíše dobrého, jež se zakládá na selektivní paměti upřednostňující dobré zážitky. Spolu s adaptací a akomodací je pollyannismus evolučním jevem působícím proti sebevraždě³⁰ a ve prospěch reprodukce.³¹

Cílem rejkecionismu a antinatalismu ovšem není sebevražda – způsobila by totiž signifikantně velké množství utrpení okolí a příbuzným – důsledky se tudíž neprojevují v současně existující populaci, ale v potenciálně existující generaci příští, již svou rozmnožovací nečinností současná generace nezplodí. Hledáme-li proto rejkecionismus a antinatalismus, nehledáme sebevražedné tendence, ale spíše myšlenkové proudy, které stav neexistence preferují před stavem existence, činí tak z důvodu obecné špatnosti světa a stavějí se proti přivádění dalších generací do takového světa. V dalším výkladu se proto zabývám právě takovými proudy.

²⁴ Benatar, 2017, s. 200.

²⁵ Viz Pascal (1937, str. 103, č. 131). Z nedostatku těchto činností se totiž z hlubin duše („*de fond du son âme*“) vynoří nuda, chmury, zármutek, hoře, zlost a zoufalství. Důvod tohoto vynoření Pascal objasňuje o dva odstavce výše: „*Naše přirozenost spočívá v pohybu: naprostý odpočinek je smrt.*“ (Tamtéž, s. 102, č. 129; překlad autora.)

²⁶ „[Lidé] jsou si vědomi, že takto utvořené pobývání se nechá udržet jen nějakou dobu, proto se pachtí po tom, jak by toto bytí přenesli na někoho jiného, kdo zaujme jejich místo.“ (Schopenhauer, 2011, s. 158–159.)

²⁷ Benatar, 2012, s. 131. Podobně mluví i Schopenhauer: Kdyby „*akt plození neprovázela ani potřeba, ani slast, nýbrž že by to byla věc čistě rozumové úvahy. Mohlo by pak ještě lidské pokolení existovat?*“ (Schopenhauer, 2011, s. 165.)

²⁸ Benatar, 2017, s. 213.

²⁹ Coates, 2016, s. 6.

³⁰ Je však nutné dodat, že i když sebevražda vypadá jako nutné východisko rejkecionistů, není tomu tak. Podle Schopenhauera sebevraždou nijak neunikáme utrpení, pouze jednu jevovou existenci zaměníme za druhou – pochopitelně rovněž tragickou (Major, 1998, s. 775–791). Podle Benatara pak sebevraždou nejen sami utrpíme, ale ještě zvyšujeme množství utrpení ve světě, neboť naší sebevraždou významně utrpí naši blízcí (Benatar, 2012, s. 282).

³¹ Benatar, 2012, s. 96.

3. ODMÍTÁNÍ ŽIVOTA V MYŠLENÍ OTOKARA BŘEZINY

Březinovu filosofii popisuje František Kautman³² jako kosmický universalismus. Ještě lépe by ji však šlo popsat jako voluntaristický fatalismus,³³ v němž je však od Schopenhauera a Nietzscheho převzatá vůle – kosmický princip – vyvažována a korelována láskou, díky níž se lze se světem smířit.³⁴ Ovšem Březinova filosofie je i v pozdních podobách pesimistická. Šalda v *Duši a díle* proto píše, že u Březiny je už pouhá existence spojená s vinou, ležící v účasti na životě,³⁵ což však neznamená protest proti existenci, ale pouhý popis její absurdity. Šalda si též všiml, že Březina nikdy nepropadl ani částečnému optimismu a že byl básníkem skrz naskrz tragickým.³⁶ Tragika u něj sice nakonec ústí ve vizi harmonie světa, k té ovšem básník dochází složitým vývojem. V počátcích své tvorby vykazuje četné rysy nespokojenosti se životem a negace budoucnosti. V jeho dopisech z té doby nalezneme život zjevně zavrhuující postoj a lze-li věřit vzpomínkám jeho přátel, do konce života se nezbavil velmi pesimistického náhledu na úděl člověka a množství utrpení, jež ho ve světě čeká.

Rejekcionistické období v Březinově životě souvisí s počátkem jeho učitelského působení v Nové Říši (od listopadu 1888) a smrtí obou rodičů. V té době dvaadvacetiletý Březina píše v září 1892 svému bývalému spolužákovi Františku Bauerovi, že ho k tomuto světu teď již neváže žádné pouto, že největší životní moudrost našel v Schopenhauerovi.³⁷ Březina však Schopenhauerovy myšlenky pouze neopakoval, ale promýšlel. Hlavním dokladem pesimismu jeho tehdejšího postoje je první básnická sbírka *Tajemné dálky*, v nepoetické a explicitnější podobě ovšem především jeho dopisy z let 1889–1896 psané jednak Františku Bauerovi a jednak Anně Pammrové. Bauerovi Březina v dubnu 1889 vyjadřuje své pochyby o lásce:

„Láska jest v našem životě uzal; tisíce lidí ten uzal rozvazují a každý si myslí, že ho rozvázal, protože drží oba jeho konce: klam a rozkoš. Já si však myslím, že ten uzal se rozvázat nedá. Snad přeseknout, možná. Ostatně o rozvázání toho uzlu jde jenom filosofům; masa se těší tím, že ho může rozvazovat.“³⁸

Březina ovšem k mase nepatří. Zatímco Šalda vidí v jeho básních hrůzy erotické samoty,³⁹ v Demlově podání přirovnává tentýž Březina sexualitu ke zvířecí touze, kterou pouze náboženství zbavuje její krutosti, a která když převládne, lidstvo musí vyhynout.⁴⁰ Ani ve své poezii se k potěšení z rozvazování uzlu vášně nehlásí:

³² Kautman, 2015.

³³ Bayerová – Gabriel, 1995, s. 296.

³⁴ Tamtéž.

³⁵ Šalda, 2013, s. 135.

³⁶ Tamtéž, s. 144.

³⁷ Dopis Františku Bauerovi z 13. 9. 1892 (srov. Březina, 2004, s. 253).

³⁸ Tamtéž, s. 102–103.

³⁹ Šalda, 2013, s. 131.

⁴⁰ Deml, 1994, s. 437.

„Žen žhavý ret v mé krvi vášně neroznítíl
A lásky šílenství mi v zracích nezaplálo,
Žár bílý rozkoše mi v nervech nezasvítíl
A vůní přátelství jsem v žití dýchal málo.

Sám v tiché klauzuře jsem počet žití řešil
A jenom nad svých snů jsem záhonem se shýbal,
Víc nežli v životě jen v myšlenkách jsem hřešil
A přelud miloval a páru tuh svých líbal.“⁴¹

Odtud pramení i ty výklady, které Březinu nazývají homosexuálem či alespoň homoerotikem⁴² či jej později vidí jako moudrého starce, který sexualitu z nadhledu pouze komentuje. Může si proto myslet, že silně erotické ženy příroda sama selektuje, že nemohou mít děti, a tak je milosrdně vyhlazuje,⁴³ či v duchu indických tradic prohlašovat, že muž musí v sexuálním životě šetřit semenem, protože jinak ztrácí energii.⁴⁴

Nechť k živočišné sexualitě a pochyby o lásce ovšem u mladého Březiny provází velmi pochmurné vidění světa. V květnu 1889 píše v dopise Pammrové, že základní „*chybou a obtíží každého člověka jest, že musí žít*“⁴⁵ zároveň ale rozlišuje mezi pesimismem a malicherným světobolem se sentimentálním vzdycháním,⁴⁶ v březnu 1890 dokonce již pochybuje o tom, zda život člověka vůbec stojí za to.⁴⁷ Obdobně zavrhuje dobrou povahu světa, když tvrdí, že: „*Lidský život je řetězem nešťastných událostí a hloupých kousků. Obojí toto zlo zesiluje se reflexí a vzpomínkou. Ideálem lidí trpících jest zapomenout.*“⁴⁸ Na jiných místech se hlásí k Schopenhauerově filosofii a svět považuje za necitelnou ironii provázenou chimérou jalového optimismu.⁴⁹ Tak se celá jeho první básnická sbírka *Tajemné dálky* (vydaná roku 1895) zaobírá pocitem životního zmaru a smutkem nad mizejícím mládím a upadá do depresivně nihilistických tónů. Březina v tomto období pesimismus obhajuje, považuje jej za nevyhnutelný závěr filosofických úvah o životě a ohrazuje se proti výsměchům, jimž musí čelit:

„Pesimismus vůbec, jenž vyplývá z poznání lidské malomocnosti, jenž je nutným závěrkem při pozorování života, jenž založen jest v každé jen trochu smýšlející duši, [...] ten pesimismus není ani dost málo směšný, docela nic k politování a nikdy ne ani mělký, ani povrchní.“⁵⁰

⁴¹ Březina, 2011, s. 5.

⁴² Putna, 2013, s. 94.

⁴³ Lakomá, 1992, s. 243–244.

⁴⁴ Březina, 2004, s. 176.

⁴⁵ Tamtéž, s. 106.

⁴⁶ Tamtéž, s. 114.

⁴⁷ Dopis Anně Pammrové z 28. 3. 1890 (tamtéž, s. 168).

⁴⁸ Tamtéž, s. 152.

⁴⁹ „*Žádný na světě mne nepřesvědčí, že život je dobro. To je marné mluvení; je to bezděčná, necitelná ironie přírody, která vkládá v lidský mozek nepochopitelnou chiméru jalového optimismu, aby člověk nebyl jen svrchovaně bídným, ale ještě směšným! Všecko, co se dalo o životě lidském říci, mistrovsky vyslovil Schopenhauer, tento veliký básník hořké pravdy!*“ (Tamtéž, s. 257.)

⁵⁰ Tamtéž, s. 130.

Tím však Březinovo pesimistické období nekončí, v polemických dopisech s Pammrovou lze totiž najít přímo odmítnutí života. V červenci 1890 například Březina žasne nad tím, „*jaká je to ošklivá práce protloukati se takto životem*“.⁵¹ Již dříve přitom považoval život za těžké jho, pod nímž tisíce lidí klesají, nevědí, odkud a kam jdou, a co je nejhroší, nikdo jim v hledání smyslu nedokáže poradit, a tak se snaží družít v přátelství, které však není víc než zvláštní formou egoismu, snahou nalézt uznání svého já v přítelově přízni.⁵² V básni *Podzimní večer* Březina jásoť z (již)nebyťi upřednostňuje před lkáním z narození:

„A z obřích dimensí do temna pohroužených
jak tisícerych křidel vnímám šum a vání;
v něm slyším jásoť duší smrtí vykoupených
a nově narozených úpěnlivé lkání.“⁵³

Raný Březina tedy není jen pesimista zkrušený odchodem rodičů a vlastní životní situací, staví se k existenci přímo odmítavě. Nezavrhuje sice požitky vlastního života a nevyhýbá se jim, ví však, že v ničem nelze hledat štěstí,⁵⁴ a později uvažuje o vhodnosti smrti v mládí, kdy však svůj čas zemřít propásl.⁵⁵ Nenechává se též opájet láskou, která v něm vyvolává pochyby, a vysmívá se živočišné sexualitě vedoucí k plození. Touha je totiž Březinovi konce 80. a první poloviny 90. let preludem, který může vést jen ke zklamání. Bauerovi píše:

„Fyzické spojení má za následek fyzické ochabnutí; má za následek zklamání;
to, co očekáváme, skutečnost nám nepodá.“⁵⁶

Manželství dokonce vidí jako mučednictví.⁵⁷

Antierotičnost a antitělesnost spolu s rejekcionistickými myšlenkami Březinu ovšem situuje mimo katolickou vizi světa, do níž by ho rád zařadil Deml ve svém *Svědectví*.⁵⁸ Ne překvapí proto, že kněžstvo vnímal Březina jako politickou stranu,⁵⁹ nesnášel dogmatiky, doktrináře a nechuť choval ke společnostem a rituálům.⁶⁰ Na druhou stranu jej však ani rejekcionistické myšlenky nezavávají víry: téměř polovina básní jeho první sbírky se obrací k Bohu, neinstitucionalizovaná víra se zdá být také důvodem, proč starý mládenec Březina přes odsudky vášní a smyslnosti nezachází k antinatalismu a nezavrhuje plození dětí.

⁵¹ Tamtéž, s. 202.

⁵² Tamtéž, s. 174–175.

⁵³ Březina, 2011, s. 21.

⁵⁴ Březina, 2004, s. 132.

⁵⁵ Lakomá, 1992, s. 320.

⁵⁶ Březina, 2004, s. 181.

⁵⁷ Lakomá, 1992, s. 73.

⁵⁸ Deml, 1994.

⁵⁹ Moučka, 1929.

⁶⁰ Bor, 2000, s. 130. K opačnému názoru a „katolicizacím“ Březiny viz Putna, 1998, s. 637–649.

Ostatně později Březina pesimistické tóny v dopisech zmírňuje⁶¹ a volí jinou cestu. Tu navrhuje již v dopise Pammrové z 13. 12. 1896, když po úvahách o chlípné smyslnosti píše: „*Bud' odsudte celý život, jak je v celém vnitřním zařízení, v celé jeho suterénní architektonice, anebo ho přijměte v celém jeho smutku rozkladu, degenerace.*“⁶² Po vydání druhé sbírky *Svítání na západě* (1896) již Březina Nietzscheho a částečně i Schopenhauerův vliv překonává a ve své poslední sbírce *Ruce* (1901) již v básni *Kolozpěv srdcí* tvrdí, že „*sladko je žítí*“, čímž od rejekcionistického pesimismu přechází k tomu, co Bor⁶³ nazývá optimistickou skepsí či skeptickým optimismem. Pozdní Březina již život přijímá, v eseji *Zasvěcení života* dokonce tvrdí, že „*není jiného zasvěcení v mystérium krásy nežli život*“,⁶⁴ a i když chaotický stav lidstva popisovaný jako „*nesčíslní*“ stále nahlíží pesimisticky, svůj smutek ze života zdolává vizí harmonie, v níž je každý jednotlivý život třeba hájit a v níž je celý vesmír ovládán a řízen Nejvyšší vůlí a spojen Láskou.

Šalda⁶⁵ se raným Březinovým rejekcionistickým náladám vysmívá jako slabošství a nazývá je „*melancholickým impresionismem*“,⁶⁶ ovšem tak je lze nazvat pouze v kontextu Březinova pozdějšího díla. V raných momentech své tvorby Březina život odmítá, avšak v žádném z esejů, básní či dopisů není antinatalistický, v žádném ohledu nepřesahuje rejekcionismus, a i od něj v pozdější tvorbě ustupuje. Lze spekulovat, zda je tento ústup formou pollyannismu, adaptace a akomodace. Vzhledem k promyšlenosti je však spíše výrazem filosofické reflexe, která pollyannismus dalece překračuje. V eseji *Dílo smrti* si tak Březina všímá faktu, že v nejnižších polohách ducha žene smrt člověka do života smyslu⁶⁷ – a tedy do náruče sexu a rozmnožování – na druhé straně však uvažuje nad tím, jak velmi myšlenka na smrt a na konečnost vedla člověka k plodným úskokům. S odhlédnutím od M. C. Putnou zmíněného množství březinovských interpretací a s odhlédnutím od pozdějších vizí zástupů existujících v kosmickém bratrství a pracujících na společném díle harmonie světa lze tedy raného Březinu vidět jako rejekcionistu, který se však nikdy nedostal až k antinatalismu. Totéž ovšem nelze říci o jeho dopisové partnerce Anně Pammrové.

4. ANTINATALISMUS ANNY PAMMROVÉ

Pro pochopení náhledu, jaký na existenci měla Pammrová, je nutné stručně připomenout její život. Jelikož jí záhy zemřela matka, malá Anna vyrůstala u tety v Jasenicích u Náměště nad Oslavou. Po studiích odešla do Vídně, kde se seznámila s Leopoldem Stögrem a otěhotněla s ním, dceru Almu porodila jako nemanželskou v roce 1884 a Stöggra si odmítla vzít. Do manželství vstoupila až v roce 1893 s Františkem Krohem, kterému porodila syna Františka,

⁶¹ Např. v dopise Anně Pammrové z 6. 7. 1891: „*Někdy ve chvílích samoty [...] podléhám melancholickému pocitu touhy po něčem neznámém, co by snad v můj jednotvárný život hodilo několik světlejších paprsků – řekněte, že je to touha po lásce, [...] a já dávám vám docela za pravdu.*“ (Březina, 2004, s. 225.)

⁶² Tamtéž, s. 395.

⁶³ Bor, 2000, s. 91.

⁶⁴ Březina, 1996, s. 40.

⁶⁵ Šalda, 2013, s. 140.

⁶⁶ Tamtéž, s. 151.

⁶⁷ Březina, 1996, s. 93.

dle jejích deníků však manželství rozhodně nebylo vydařené: kromě políčků ji Kroh dokonce zapřahal do postrojů místo krav.⁶⁸ Zklamaná manželstvím se v roce 1899 odstěhovala do domku nad řekou Bobruvkou, ani zde však nenalezla životní štěstí. Rozvedena sice byla v roce 1903, o tři roky později však na tuberkulózu zemřela její dcera Alma a syn v roce 1914 utekl bez rozloučení do Ameriky s (nikdy neprokázaným) podezřením na zpronevěru peněz ze žďárecké pošty v zádech.

Ve své filosofii⁶⁹ vykazuje Pammrová značnou roztříštěnost: v knižně vydaných pracích skáče od tématu k tématu, což značně znesnadňuje výklad jejího vidění světa.⁷⁰ Nepodává proto soustavný výklad jedné myšlenky, daleko častěji sepisuje volné řetězce úvah. Jazyk Pammrové navíc rozhodně nepatří k velkým kapitolám české literatury, utápí se naopak v nejasných přetížných konstrukcích, bizarních novotvarech⁷¹ a její básně znějí jako častušky.⁷² Na různých místech jejího díla lze pak tudíž najít myšlenky přímo protikladné. Významný pro její dílo je mimo jiné vliv esoterických proudů hlásících se k indickým jogínům a perskému zoroastrismu.⁷³ Ze všech těchto důvodů lze spíše mluvit o rejekcionistických proudech v jejím díle než podat ucelený výklad Pammrové jako život zahrnující filosofky (kterou podobně jako Březina v soustavné podobě rozhodně nebyla). Přesto však u ní lze nalézt výslovnou nechuť k životu, v němž:

„Všecko, co cítí, nevýslovně trpí. Aby to bylo méně citelné, sahají davy k otupujícím prostředkům všeho druhu. V politováníhodném opojení výskají vstříc nové periodě, která nemilosrdně s nich strhuje všechny masky a sedře všechny nátěry. To jsou ti ubozí, kteří se řítí, aniž vědí kam, a strhují sebou i ty nenarozené.“⁷⁴

Má i sebevražedné touhy, jejichž příčiny ovšem nehledá schopenhauerovsky v povaze světa, ale v žalostném dědictví po pramatkách, otrávených a znetvořených mužskou sexualitou.⁷⁵ Nepřekvapí proto, že v románovém torzu *Antieva* niternou rozháranost hlavní hrdinky utuží přesvědčení, k němuž dojde: „*Neměla jsem se narodit.*“⁷⁶ Ke stejnému přesvědčení dochází v šestnácti letech v básni *Momentka* její syn František,⁷⁷ a že si na světě připadá nechtěná – a přece na něm musí být – se svěruje i dcera Alma.⁷⁸

⁶⁸ Křemenová, 2005, s. 138.

⁶⁹ Stojí za to připomenout, že Pammrová nikdy nechtěla být nazývána spisovatelkou, natož pak filosofkou.

⁷⁰ Srov. např. Pammrová, 1917.

⁷¹ Putna, 2011, s. 28.

⁷² Tamtéž, s. 30.

⁷³ Některé její výklady jsou tak vysloveně esoterické a konvenovaly by současným rozmělněným proudům hnutí New Age. V knize *Alfa* například uvažuje o „*outkové žláze*“, rudimentu třetího oka, jímž lze nazírat v nehmotný svět (Pammrová, 1917, s. 29).

⁷⁴ Křemenová, 2005, s. 157.

⁷⁵ Tamtéž, s. 87.

⁷⁶ Pammrová, 2003, s. 99.

⁷⁷ Křemenová, neter Pammrové, si vzpomíná, jak jí její teta ukazovala Františkovu báseň, která končí: „*A z lednového vzduchu mluví ke mně kdos: / Co jsi měl vědět před šestnácti léty / To víš teprve dnes!*“ – „*Teta se ho tázala: ‚Cos měl vědět?‘ Frantík odpověděl: ‚Že jsem se neměl narodit.‘*“ (Křemenová, 2005, s. 180–181.)

⁷⁸ „*Jednou mně Alma řekla: ‚Nikdo nechtěl, abych byla na světě – a přec jsem zde...‘ ‚Nebudeš dlouho, nebudeš,‘ zahučelo to v mém nitru – a nohy se mně zachvěly vědomím bezmocnosti.*“ (Tamtéž, s. 146.)

V roce 1897 doběhla Pammrová na skálu u Žďárce nad Bobrůvkou – na níž bude později postaveno letní sídlo rodiny Havlových: Havlov – s myšlenkou skočit dolů. Zastavil ji však nález svatého obrázku s německou modlitbou. Ing. Václavu Havlovi se později v dopisech svěřuje, že jí dodnes na Havlově přepadá nesmírná tesknost a že toto místo bývalo po mnoho dalších let místem jejich modliteb, myšlenek a snů.⁷⁹ Popsaný případ ovšem nebyl jediný, kdy se ocitla na pokraji sebevraždy. V denících otevřeně říká: „*Třikráte jsem byla již puzena strašlivým chvěním k útěku z tohoto těla, a vždy zvláštními okolnostmi zadržena a donucena k pokračování na této neradostné pláni.*“⁸⁰ V životě totiž Pammrová toužila netrpět, naplnění takové touhy se podle ní však nedaří nikomu. Na světě se podle ní neskrývá nic než zklamání a to je ve své povaze utrpením.⁸¹

Obecná zkaženost lidstva ještě neznamená zkaženost světa. Pammrová proto tvrdí, že svět nebyl stvořen pro člověka, ale člověk pro svět.⁸² Co je však nepochybně upadlé a zkažené, je lidstvo, nezdařený pokus, zboží, nad nějž nemá žádný smysl „*vyvěšovat skvělou etiku*“.⁸³ Pammrová tedy zavrhuje existenci ve světě lidí, jíž za rozbušku slouží pohlavnost. Tělesnost je pohlavností a ta se Pammrové hnusí. Ve svých básních obviňuje Eróta z toho, že láká smysly nepokojem a skrývá v sobě boj.⁸⁴ Ve svých denících zase budoucímu manželovi sděluje, že je jí odporné jeho pohlaví, protože v sobě nemá trochu lásky a ženu hledá pouze proto, aby ji pokořilo a ničilo. Ovšem není to jen mužská pohlavnost, co ji odpuzuje, je to pohlavnost vůbec a její spojení s rozením dětí. V deníku z prvních let manželství je pohled Pammrové na svět přímo antinatalistický:

„Bezmocna stojím před vlastními dětmi. Hrozivý problém rodu mne pronásleduje. Proč zrodila jsem – aniž jsem si to přála – ty dvě bytosti? – Sebe v nich necítím, jsou povahově tak odlišné. Nikdy nedbala jsem mnoho tělesné své schránky. Nyní je mně přímo odporná, vidím-li, do jakého otroctví mne přivedlo ústrojí, o němž v dětství neměla jsem tušení. Mám žalovati? – Koho vinit z faktu, že pocituji právě pohlavnost jako nežádoucí břímě. A tolik lidí žvaní o pohlavní rozkoši. Což pouze já byla jsem odsouzena ke stálému srovnávání, očekávání, k úvahám, abych po letech touhy a otázek dospěla k poznání, že ústrojí to je strašlivé kletby?“⁸⁵

Nejde přitom pouze o feministicky laděný povzdech nad utlačeným ženstvím. Pohlaví je zde míněno jako ústrojí rodu, jako místo příchodu na svět.

K vyjití z bídy žití nepomáhá vědomost. V *Antievě* se schopenhauerovsky tvrdí, že každé poznání platíme trýzní.⁸⁶ Od okolí jakožto další příčiny neštěstí se Pammrová distancovala

⁷⁹ Urbánková, 2016, s. 22. Havel pro ni byl však stále muž. Z dopisů ženským členkám Havlovy rodiny zaznívá niterné souznění a intimnější tón, kdežto vůči Václavu Havlovi zachovává Pammrová i po letech spíše formule uctivého odstupu (Putna, 2011, s. 31).

⁸⁰ Křemenová, 2005, s. 157.

⁸¹ Pammrová, 1936, s. 89.

⁸² Pammrová, 1919, s. 62.

⁸³ Tamtéž, s. 105.

⁸⁴ Pammrová, 1945, 44–46.

⁸⁵ Křemenová, 2005, s. 127–128.

⁸⁶ Pammrová, 2003, s. 53.

svým samotářským životem, jež ovšem přerušovala styky s Havlovými, korespondenčním přátelstvím s Březinou, Pavlou Moudrou či Janem Malárikem. Styk s civilizací ji však znepokojoval jak fyzicky, tak duševně, její přesvědčení, že se člověk může zachránit jen v samotě, bylo příčinou výzvy k přírodnímu chování. K lidstvu tudíž nechovala nenávist, spíše laskavý soucit. V dopise Dominiku Foltýnovi píše:

„Všude setkávám se jen s člověkem zatíženým existenčním břemenem. [...] A žádná formule ‚božství‘ nezbavila lidstvo hladu po Nedosažitelném, ani strachu před Nezapomenutelným. Jsme jen bludné stádo v kulturní motanici, vydané napospas žvlům, které smysly vaše sice postřehnou, ale činnosti oněch sil do vědomí nepromítnou.“⁸⁷

Ze své situace však v roztržiténosti svých textů nachází i filosofické východisko. V *Cestě k zářnému cíli* pohrdá lidstvem, které pouze konstatuje, že život je martyrium, a nehledá z něj cestu ven, a vyjmenovává prořešky proti lidskosti: *náboženství* jako soustavu pouhých formálních úkonů, *vzdělání*, které podporuje přetvářku, *vědu*, která především v dobově oblíbeném pozitivismu stupňuje nelidskost, *vítězství*, které vrhá jedince v revoltu, zoufalství a pýchu, *volnost*, která brání hledět ke světovému prostoru, a konečně i *lásku*.⁸⁸ Život zahrnující pesimismus ji však neopouští: v *Zápisích nečitelných* sice nikoho neobviňuje z faktu, že existuje, zároveň však za tuto existenci nemůže být vděčná.⁸⁹ Tvrdí totiž, že jen kdyby byl člověk od dětství veden k snaze zmírnit utrpení existence, „*unikl by nepochybně mnohému omylu, za který pak pyká po celý život*“.⁹⁰ A utrpení zmírnit lze. Je totiž důsledkem organické poruchy a za jeho příčinu lze považovat okovy současné existence: Pammrová tedy nevolá po odvrhnutí života, ale po návratu k přírodě a autentické existenci.⁹¹ Obdobně oproti *evaismu* staví *eaismus*: úkolem dcer Evy je rozmnožovat potomstvo a rozmnožovat hmotu, Eva však má dcery, jejichž úkolem je ochrana života a rozplození ducha.⁹²

Příčiny samotné existence antinatalistických tónů v myšlení Anny Pammrové lze jistě hledat v psychologii a v historii jejího života: chybějící matka, zklamání ve vztazích s muži, hluboká nespokojenost v manželství mohou být jeho hlavní důvody. Pesimistické hodnocení vlastního života však nijak neoslabuje fakta, na jejichž základě Pammrová antinatalistické nálady místy vykazuje: její antinatalismus totiž pramení z porobení ženy, která je potomstvo plodit nucena a rozmnožuje tak tělesnost, nikoliv duchovnost. Zmíněná roztržiténost jejích myšlenek, stejně jako problematický jazyk, jež ve svých pracích používá, ovšem umožňují situaci vidět i z druhé strany.

⁸⁷ Křemenová, 2005, s. 201–202.

⁸⁸ Pammrová, 2017.

⁸⁹ Pammrová, 1936, s. 90.

⁹⁰ Křemenová, 2005, s. 223.

⁹¹ Pammrová, 2017, s. 12.

⁹² Tamtéž.

5. ZÁVĚR

Březinův pesimismus je obecně známý. V době jeho uměleckých počátků byl velice silný, v pozdějších dílech se zmírňoval, i když Březina nikdy nedošel vysloveně k optimistickému náhledu na svět: jeho mučedníci, stavitelé chrámu a zvučné tisíce jsou ti, kteří svět překonali, nikoliv se s ním smířili. Negativní pohled na lásku a sexualitu raného Březiny doprovázelo pochmurné vidění existence spojené s jejím zavrhováním. Přesto nikdy nedošel k antinatalismu a i rejekcionismus je u něj sice explicitní, ale více v povzdechutích než v soustavném vyjádření. Deml mluví o tom, jak Březina často k údivu posluchačů otočil a začal si sám sobě odporovat.⁹³ Nepřekvapí proto, že pozdní Březina⁹⁴ již život nezavrhuje a žije rád. Zmíněný Březinův kosmický universalismus je totiž cestou k vykoupení z utrpení světa a z „nížké“ tělesnosti, kterou si ošklivil.

Pammrová se oproti tomu ke stavu světa vyjadřovala vždy zamítavě, optimističtější tóny jejím dílem spíše probleskly, aby zase zmizely. Svět je podle ní ve svém současném stavu rozhodně špatný – a to především pro ženy, existence v něm není nijak žádoucí. Život Pammrová spíše odvrhuje, je plný utrpení, zatímco každá živá bytost si přeje pravý opak: touží netrpět. Její úvahy nad existencí vlastních dětí (z nichž jedno byl chlapec) jdou však ještě dál, jsou přímo antinatalistické. Je ovšem paradoxní, že tyto nálady Pammrová vyjadřuje, i když děti má – tvrdí, že je zrodila, aniž si to přála – je-li tedy její teoretické smýšlení antinatalistické, je takové feministicky: v praktické rovině jej totiž znemožňuje stejný problém, který má na svědomí špatnost časné existence: falismus a evaismus.

Otokar Březina a Anna Pammrová byli přátelé. Daleko častěji se sice setkávali v dopisech než ve skutečnosti, avšak o to významněji si navzájem rozuměli myšlenkově. Je trochu paradoxní, že bezdětný starý mládenec Březina ve svém myšlení nikdy nedošel k antinatalismu, zatímco Pammrová, nejdříve svobodná matka a později vdaná matka dvou dětí antinatalistické nálady vykazuje. Přestože ani jednoho z nich nelze označit za čistého antinatalistu či rejekcionistu, cílem tohoto textu bylo nálady k těmto myšlenkovým proudům nepochybně patřící v jejich textech ukázat.

SEZNAM POUŽITÝCH ZDROJŮ

PRIMÁRNÍ LITERATURA

Březina, O. (1996). *Eseje*. Praha: Votobia.

Březina, O. (2004). *Korespondence*. Brno: Host.

Březina, O. (2011). *Tajemné dálky*. Praha: Městská knihovna v Praze.

Pammrová, A. (1917). *Alfa: embryonální pokus o řešení ženské otázky*. Klatovy: Cyril Höschl.

⁹³ Deml, 1994, s. 251.

⁹⁴ Putna (Putna, 1998) podotýká, že by se o Březinovi vzhledem k množství interpretací dalo dokonce mluvit podobně jako o Wittgensteinovi: Březina I a Březina II.

- Pammrová, A. (1919). *O mateřství a pamateřství, Podivné úvahy Anny Pammrové*. Klatovy: Cyrill M. Höschl.
- Pammrová, A. (1936). *Zápisky nečitelné*. Brno: Za lepším životem.
- Pammrová, A. (1945). *Zrcadlo duše. Básně*. Brno: Brněnské tiskárny.
- Pammrová, A. (2003). *Antieva*. Tišnov: Sursum.
- Pammrová, A. (2017). *Cestou k zářnému cíli*. Tišnov: Sursum.

SEKUNDÁRNÍ LITERATURA

- Bayerová, M. – Gabriel, J. (eds.) (1995). *Česká filozofie ve 20. století*. Brno: Vydavatelství Masarykovy univerzity.
- Benatar, D. (2012). *Nebýt či být*. Praha: Dybbuk.
- Benatar, D. (2017). *The Human Predicament*. New York: Oxford University Press.
- Bondy, E. (2007). *Útěcha z ontologie: Substanční a nesubstanční model v ontologii*. Praha: DharmaGaia.
- Bor, D. Ž. (2000). *Dítě andělů: Otokar Březina, život jako dílo*. Praha: Trigon.
- Cliquet, R. (2010). *Biosocial Interactions in Modernisation*. Brno: Masaryk University Press.
- Coates, K. (2016). *Anti-natalism: Rejectionist Philosophy from Buddhism to Benatar*. Sarasota, FL: First Edition Design.
- Deml, J. (1994). *Mé svědectví o Otokaru Březinovi*. Olomouc: Votobia.
- Dvořák, M. (2007). *Vůle v díle Otokara Březiny*. In: Dvořák, M. – Soldán, L. (eds.). *Miloš Dvořák o Otokaru Březinovi*. Praha: Akropolis.
- Ehrlich, P. – Ehrlich, A. (1990). *The Population Explosion*. London: Hutchinson.
- Fujda, M. (2010). *Akultura hinduismu a formování moderní religiozity: k sociálním dějinám českého okultismu 1891–1941*. Praha: Malvern.
- Gimenez, M. E. (1980). *Feminism, Pronatalism and Motherhood*. *International Journal of Women's Studies*, 3 (3), s. 288–384.
- Kautman, F. (2015). *O českou národní identitu*. Praha: Pulchra.
- Kohák, E. (2009). *Domov a dálava: kulturní totožnost a obecné lidství v českém myšlení*. Praha: Filosofia.
- Král, J. (1937). *Československá filosofie. Nástin vývoje podle disciplín*. Praha: Melantrich.
- Křemenová, A. (2005). *Anna Pammrová – životopis*. Tišnov: Sursum.
- Lakomá, E. (1992). *Úlomky hovorů Otokara Březiny*. Brno: Jota & Arca Jimfa.
- Lesný, V. (1945). *Básnický zápas Otokara Březiny*. Praha: Jan Pohořelý.
- Lochmanová, K. (2017). *Iracionalita sázky na život v kontextu Benatarova antinatalismu*. Diplomová práce. Ostrava: Ostravská univerzita.

- Machovec, M. (1958). Problematika dějin české filosofie. In: *Filosofie v dějinách českého národa*. Protokol celostátní konference o dějinách české filosofie v Liblicích ve dnech 14.–17. dubna 1958. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- Major, L. (1998). Schopenaheurova filosofie člověka. *Filosofický časopis* (46/5), s. 775–792.
- Mareš, F. (1922). *Pravda v citu*. Praha: F. Topič.
- Moučka, J. (1929). *Z rozprav s Otokarem Březinou*. Praha: Alois Srdce.
- Pascal, B. (1937). *Pensées*. Paris: Nelson.
- Putna, M. C. (1998). *Česká katolická literatura v evropském kontextu 1848–1918*. Praha: Torst.
- Putna, M. C. (2011). *Václav Havel: duchovní portrét v rámu české kultury 20. století*. Praha: Knihovna Václava Havla.
- Putna, M. C. (2013). Homosexualita v novodobé české literatuře. In: Putna, M. C., a kol. *Homosexualita v dějinách české kultury*, s. 83–183. Praha: Academia.
- Rahner, K. – Vorgrimler, H. (2009). *Teologický slovník*. Praha: Vyšehrad.
- Reitmayer, L. (1989). Filosofická a ideově politická východiska Tyršova díla a jeho pedagogických názorů. In: Pařízek, V. – Reitmayer, L. – Tyrš, M. *Miroslav Tyrš a jeho místo v dějinách české pedagogiky*, s. 21–26. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Schopenhauer, A. (1998). *Svět jako vůle a představa*. Svazek II. Pelhřimov: NTP.
- Schopenhauer, A. (2011). *Parega a Paralipomena. Drobné filosofické spisy. Svazek II*. Pelhřimov: NTP.
- Smith, M. (2013). *No Baby No Cry*. Booktango: CreateSpace Independent Publishing Platform.
- Šalda, F. X. (2013). *Duše a dílo* [online]. Praha: Městská knihovna v Praze. Dostupné z: http://web2.mlp.cz/koweb/00/03/90/91/06/duse_a_dilo.pdf, citováno 18. 5. 2020.
- Tyrš, M. (1992). *Náš úkol, směr a cíl*. Praha: Vzlet.
- Urbánková, V. (2016). *Navštivte mne s podzimem: Anna Pammrová a lidé kolem ní*. Tišnov: Sursum.
- Zika, J. (1970). *Otokar Březina*. Praha: Melantrich.